

PHILIPPE ROBERT

LODE VAN OTRIVE

1. INTRODUCCIÓ

Per comparació al balanç de la dècada anterior,¹ el camp s'ha ampliat: les recerques són més nombroses. Tanmateix, la seva distribució encara és molt desigual a cada país. Certament, l'exercici dels informes nacionals fa una mena d'efecte de compressió inevitable: una mateixa menció pot abraçar tot un corrent de treballs en un país molt ben proveït i una sola recerca en un altre de menys afavorit. En alguns, la recerca és prou abundant per a desafiar les capacitats de revisió dels autors. En altres casos, al contrari, cal servir-se de tot el material disponible per a obtenir una llista decent; a més, l'exercici es complica quan cal extreure els escassos treballs empírics d'una onada de dissertacions retòriques. No solament és qüestió de la dimensió dels països: si bé és cert que els més grans tenen, en general, una intensa producció, algunes nacions de dimensions mitjanes aconsegueixen una classificació honorable. Els rendiments són més aviat el resultat d'una alquímia delicada. El bon desenvolupament de les ciències socials empíriques —sociologia, antropologia i etnologia, ciència política, economia, història— és necessari però no suficient: fa falta que la seva tradició nacional les inclini cap a aquest àmbit de recerca i, sobretot, fa falta que la perspectiva jurídica que impera deixi espai per a la recerca empírica, que no la redueixi a una servitud desenraonada. Així mateix, els resultats depenen, aparentment, de l'existència d'alguns centres de recerca prou professionalitzats per a tenir un paper formador, sense tancar-se, però, en una especialització extrema i hostil a una bona alimentació teòrica. Finalment, com a última peça del trencaclosques, la demanda —la que prové dels patrocinadors institucionals, així com la que deriva del debat públic— ha de ser prou viva per a estimular la producció

1. Les condicions de la comparació són aproximades: el període de temps observat no és exactament el mateix a tots dos exercicis i tampoc no ho és el nombre de països.

de coneixements, però sense arribar a una obsessió que jutgi per endavant els resultats i obligui la recerca a limitar-se a les escasses qüestions «de moda».

Si bé l'augment quantitatiu global oculta les grans desigualtats que hi ha entre els països, també oculta les que hi ha entre els diferents temes de recerca.

2. DE L'ABUNDOR A L'ESCASSETAT: UN BALANÇ DELS TEMES TRACTATS

Observem, en primer lloc, la nova emergència de treballs sobre les formes de delinqüència; iniciada al final de la dècada anterior, es referma durant els anys noranta. No cal dir que hi ha una mica de tot: des de la clàssica recopilació —sovint matussera, de vegades experta— de dades estadístiques fins a l'observació etnològica; tanmateix, potser l'aspecte més significatiu és l'alimentació d'aquest terreny mitjançant l'ús complementari de les enquestes de victimització i, accessòriament, de delinqüència autoinformada.

Encara que sovint és monogràfica —l'exercici, tal com observa un dels autors, s'adapta bé a les exigències de la dissertació doctoral—, aquest tipus de recerca no sempre dóna proves d'un gran interès per englobar-se en un procés acumulatiu de producció de coneixements.

A més, l'atenció es concentra tan sols en un petit nombre de delinqüències —que mostren, d'altra banda, una gran correlació entre elles—: abans de tot, la violència, la distribució i l'ús d'estupefaents prohibits i la delinqüència juvenil. S'observa una correlació amb l'elevada classificació d'aquests temes en els discursos oficials i en el debat públic. Si aprofundíssim més enllà de l'èmfasi políticomediatí, seria possible discernir de forma subjacent un complex joc de tres. D'una banda, les fraccions que perden impuls econòmic i social, els perdedors de les reestructuracions en curs, intenten desesperadament fer-se veure mitjançant erupcions de desordre i violència. En l'extrem contrari, les fraccions segures d'haver pres el bon camí, els guanyadors de la redistribució de places, dubten entre pagar el preu d'una disminució de les bosses d'agitació o exigir que se n'impedeixi la propagació, que siguin enquistades espacialment. Entre aquests dos grups, els qui no estan segurs d'haver escollit l'opció correcta, els qui temen ser arrossegats tard o d'hora al bàndol dels perdedors, mostren una hipersensibilitat a la violència i generen una gran exigència repressiva, sovint acompanyada d'una xenofòbia que revela dubtes d'identitat.

Tanmateix, la recerca pugna per enriquir realment els nostres coneixements sobre l'abast de les delinqüències. No és que retrocedeixi realment cap als esquemes etiològics clàssics de la criminologia, ni tan sols que s'estanqui en les marees de la pura epidemiologia; el seu to global és més aviat vagament interaccionista, en sentit ampli o fenomenològic; no obstant això, continua essent massa dispersa en funció de les modes i del degoteig de crèdits a curt termini per a alimentar realment un procés acumulatiu de coneixements. La majoria d'aquests treballs resulten, en paraules d'un dels autors, recerques «úniques».

A més, el terreny és, al cap i a la fi, limitat. Si bé alguns temes d'actualitat,

com hem vist, han estat objecte de treballs, altres romanen curiosament abandonats: la delinqüència de negocis, els seus vincles amb les desterritorialitzacions econòmiques que impliquen la construcció europea o l'enfonsament dels règims comunistes, la seva connexió amb la vida pública a través de la corrupció... Per més que aquestes formes de delinqüència apareguin dia a dia en la portada dels diaris, continuen suscitant poques recerques (si és que en susciten alguna).

Fins i tot l'economia submergida s'estudia modestament; a dir veritat, està tan «submergida» que els treballs existents no sempre surten a la llum, però cal reconèixer que no estan gaire estesos. Tanmateix, aquesta forma de delinqüència és tan interessant que probablement es podria estendre un pont entre les dues grans preocupacions: el pol violència, droga i delinqüència juvenil, d'una banda, i el de la delinqüència econòmica, de l'altra.

No obstant això, en gairebé tots els països, la policia constitueix el veritable tema dominant del període examinat. Evidentment, en aquest punt és on s'originen les dificultats que assalten els poders públics en la posada en marxa de polítiques de seguretat. Tanmateix, sorprenentment no s'observen inversions similars de contrapartides de la policia pública, com ara els serveis privats de seguretat o les inspeccions administratives: en aquest cas, al contrari, els treballs són gairebé sempre escassos. Potser cal tenir en compte en aquest desenvolupament desequilibrat els efectes d'un finançament unilateral que només afavoreix els estudis dedicats a la policia en sentit estricte. Tal com observa un dels autors: en un sector de recerca tan fràgil, qualsevol impuls contractual fort produeix ràpidament efectes, almenys quantitativament, en l'estructura dels temes de recerca. Amb freqüència, però no en tots els països, la presó i les penes constitueixen l'altre pol documentat abundantment. Aquesta vegada estem en presència d'una inversió més clàssica: tradicionalment, la recerca criminològica ha estat caracteritzada per una gran fixació penitenciària.

Immediatament després d'aquests dos àmbits privilegiats, el trinomi victimització-inseguretat-prevenió constitueix un conjunt amb un desenvolupament important, encara que força heterogeni. Les enquestes sobre la victimització (si escau, la delinqüència autoinformada) i el sentiment d'inseguretat solen disputar a les estadístiques oficials el seu antic estatus de font privilegiada de les recerques sobre el delicte. Segurament cal veure-hi una de les transformacions més profundes en aquest camp, la qual reflecteix una certa pèrdua de confiança en l'adequació de les polítiques públiques a les expectatives socials. Com a conseqüència, els indicadors de producció dels organismes públics de seguretat —les estadístiques oficials— perden en part el seu lloc privilegiat, malgrat els esforços de renovació esmentats ací o allà. Siguin quins siguin el seu cost i les seves dificultats tècniques, es recorre cada vegada més a les enquestes per a elaborar les dades bàsiques de l'avaluació de les polítiques públiques. En canvi, és sorprenent la modèstia dels treballs d'economia del delicte que, tanmateix, juntament amb els «costos del crim», podrien constituir la tercera gran base de dades. Quant a la prevenió, aquest conjunt imprecís de contorns difusos i el tracte de favor que rep dels investigadors no fa sinó revelar les temptatives per a reestructurar les polítiques de seguretat més enllà de les meres prestacions repressives. El tema és

atraient així mateix per la seva fragmentació, que delimita temes de recerca circumscrits a l'abast d'investigadors més o menys aïllats... i a l'abast també de patrocinadors locals incapaços de finançar treballs de gran amplitud. Sovint es tracta d'avaluar aquest o aquell programa sense que les recerques mal anomenades avaluatives responguin sempre als exigents cànons d'una veritable avaluació.

Si bé la policia i les presons constitueixen uns pols importants de la recerca científica i si bé, per part seva, el conjunt victimització-inseguretat-prevenició en representa l'aspecte emergent, de ràpid desenvolupament, en canvi s'observa en tots els països un cert estancament de les recerques sobre l'àmbit judicial pròpiament dit. En realitat, aquesta qüestió només és objecte d'inversions en els seus aspectes marginals —la mediació, per exemple—, mentre que el seu nucli principal escapa en gran manera a la recerca. És una constatació sorprenent: en molts països europeus, la justícia penal constitueix, tanmateix, una qüestió àmpliament debatuda; es diria que atrau en més manera la curiositat dels investigadors. Se senten descoratjats per una certa dificultat d'accés o intimidats per un objecte que depèn tant de l'equilibri dels poders públics? O bé, els manca suport conceptual per a una sociologia política que probablement constitueix la base necessària per a tractar un tema com aquest?

Queden alguns àmbits que només s'aborden excepcionalment: ja hem esmentat la infreqüència de les recerques sobre la seguretat privada i sobre les inspeccions administratives, des de les duanes fins als impostos, passant per la inspecció de treball o les comissions de les operacions de borsa... Recordem una vegada més l'enorme feblesa de les recerques sobre la delinqüència de negocis i la relativa escassetat de les recerques sobre l'economia informal o els «costos del delictes»: hi ha tota una dimensió econòmica que no rep les inversions suficients en la recerca sobre el crim. Tampoc no són gaire freqüents les recerques sobre l'emergència de les normes i les incriminacions; llevat d'algunes excepcions, la sociologia legislativa encara no ha desenvolupat les potencialitats que semblava que es perfilaven en la dècada anterior.

Finalment, les anàlisis globals continuen essent escasses, probablement per la fragmentació de la recerca, per la dispersió dels finançaments i potser per una insuficiència de suports teòrics: els que s'assenyalen ací o allà tenen dificultats per a organitzar una veritable sinergia entre construcció conceptual i recerca empírica.

Comença la dimensió europea a penetrar realment en aquest camp de recerca, encara que els balanços organitzats entorn de la dimensió nacional només aconsegueixen donar-ne compte de manera variable? Sense voler pecar d'un excés d'optimisme, podem destacar diversos trets positius. En primer lloc, un esforç de producció regular de dades comparatives. El Consell d'Europa ha estès a les estadístiques criminals el seu antic esforç de recopilació de dades penitenciàries; cal mencionar, així mateix, les enquestes de l'International Crime Survey. El fèrtil sector de les recerques policials alberga també alguns treballs notables sobre la cooperació policial internacional que eludeixen la simple descripció dels dispositius jurídics i administratius. Finalment, ha de notar-se un esforç de producció de plusvàlues comparatives a propòsit de les polítiques en matèria d'estupefants, prevenció, control del trànsit, economia submergida i alguns problemes de

sociologia legislativa.² Tanmateix, la consideració d'aquesta dimensió europea està frenada per l'escàs compromís dels patrocinadors. La European Science Foundation aborda aquest sector de recerca molt tímidament. La Unió Europea no li ha donat, de moment, un impuls veritable: en lloc de fomentar veritables recerques, sobretot ha finançat estudis en la matèria que rarament sobrepassen el nivell de la descripció juridicoadministrativa; l'àmbit que ens concerneix en aquest cas difícilment troba espai en programes marc formulats de manera vaga i poc transparent; sembla que el procés de dictamen i selecció dels projectes no s'ajusta sempre als cànons de la vida científica, la qual cosa suscita reticències creixents... per no parlar del pes burocràtic al qual han d'enfrontar-se els qui escometen una recerca determinada.

Falta reconèixer que l'avaluació per temes provoca l'aparició de curioses convergències. Si bé hi ha més particularitats innegables que amb la lectura dels informes nacionals ja es perceben i que no cal tornar a referir, en general les línies de força i els punts febles solen ser els mateixos en la majoria dels països examinats, de manera que és possible elaborar una mena de llista europea.

L'avaluació de l'equipament conceptual i metodològic sembla més difícil.

3. UN EMPIRISME EQUIPAT DE FORMA DESIGUAL: BALANÇ CONCEPTUAL I METODOLÒGIC

3.1 Un cert estancament teòric

Els autors esmenten poques innovacions teòriques importants i les que es perfilen sembla que s'obstinen a envair el terreny de la recerca empírica. Les grans controvèrsies semblen també inusuals; les que s'esmenten fan més referència a les opcions de polítiques públiques que als debats conceptuals; tanmateix, sovint tenen lloc en els límits del món científic, més que no pas realment en el seu si.

No obstant això, aquesta relativa atonia teòrica no significa un retorn a les velles tradicions criminològiques, tal com caldria haver esperat per la remuntada de l'interès per l'estudi de certes formes criminals.

Ací o allà apareixen elements d'innovació, vinculats sobretot a conceptes presos d'un enfocament antropològic i etnològic o de la historiografia, encara que la fecundació de l'estudi del delictes mitjançant el recurs a la història potser és menys marcada en el període examinat que en els anys anteriors. El fet que la recerca sobre el delictes comenci a ser objecte ací i allà d'una història de les ciències constitueix probablement un element estimulante, si passa de les mans dels criminòlegs —sempre amenaçats, si no per una hagiografia, sí almenys per una instrumentalització de la història— a les millors equipades dels veritables historiadors de les ciències.

2. El GERN ha contribuït a aquest esforç comparatiu mitjançant diversos seminaris o recerques coordinades. Vegeu, per exemple, ROBERT 1991a, b, 1992; ROBERT, SACK, 1994; HEBBERECHT, SACK, 1997; KELLENS, PÉREZ-DÍAZ, 1997. N'hi ha d'altres que encara no s'han publicat.

El progrés de la construcció conceptual pot xocar amb una certa insuficiència de la reflexió sobre l'Estat i la redistribució relativa dels poders i les competències, cap a l'àmbit supranacional, d'una banda, i el local, de l'altra. Hem passat un període prolongat d'altíssima concentració del control i de la regulació socials en mans de l'Estat nacional i dels seus processos normatius penals. Tanmateix, actualment aquesta hegemonia s'exposa a diversos reptes. D'una banda, la relativa desterritorialització dels fluxos de persones, mercaderies, diners i dades perjudica les capacitats de control purament nacionals i fomenta l'elaboració de processos de control amb moltes dosis de cooperació supranacional, tal com s'observa en el si de la construcció europea. D'altra banda, les controvèrsies sobre la seguretat dels ciutadans donen peu a temptejar entorn de redistribucions de poders i competències entre els àmbits central i local. Aquestes transformacions, el resultat de les quals encara és poc clar, influeixen notablement en el nostre camp de recerca. La seva comprensió no se satisfà amb posicions simplistes —ja sigui una nostàlgia de l'Estat d'anys enrere, com si no hagués de canviar res, ja sigui una hostilitat infantil cap a tot el que sigui estatal— com si qualsevol conceptualització del poder polític i les seves transformacions fos insuportable. A més, la distinció entre l'àmbit públic i l'àmbit privat ha perdut claredat i el recurs a nocions tan insuficients com la de privatització, per exemple, no contribueix gaire a aclarir aquest canvi, quan el que està en joc són més aviat noves articulacions entre l'àmbit públic i l'àmbit privat. A dir veritat, potser aquest camp requereix avui en dia basar-se en una reflexió renovada de sociologia política.

A més, s'estan qüestionant apartats sencers de l'estructuració social anterior, sobretot a través de la precarització de l'estatus dels assalariats i el qüestionament dels sistemes de protecció social, ja molt amenaçats pel descens demogràfic d'Europa. En gran manera, la relació amb el temps i l'espai s'ha modificat profundament: les transformacions del joc econòmic impliquen serioses redistribucions de les posicions socials i dels sistemes de relacions que estructuren la vida col·lectiva. Estan emergint confusament nous enfrontaments que veiem aflorar a través de temes com la inseguretat, la violència, el crim organitzat i la delinqüència de negocis internacional o l'economia submergida. La seva comprensió suposa una mobilització de conceptualitzacions pròpiament sociològiques i profundament renovades per elles mateixes.

L'estudi del delictes està en pitjors condicions que mai per a desenvolupar aïlladament les seves eines conceptuais; ha de basar-se en comprensions més àmplies de les transformacions actuals de les posicions i les relacions socials, així com dels mecanismes de poder i control. En canvi, pot contribuir significativament a la seva elaboració. Al contrari, l'intent de basar-se només en l'estoc de conceptes criminològics comportaria probablement resultats decebedors: estan mal equipats per a tenir en compte els canvis en curs de la vida col·lectiva.

Dit això, com en qualsevol camp de recerca especialitzada, el repte consisteix a saber basar-se en una tasca conceptual més àmplia i, al mateix temps, estimar l'especificitat pròpia dels seus objectes. Des d'aquest punt de vista, potser no han de ser ignorats els recursos d'una sociologia de la norma, sobretot de la norma jurídica.

3.2 Un equipament metodològic desigual

Sobre aquesta qüestió, aquest camp no ofereix una imatge gens homogènia: hi ha de tot, des d'enquestes molt ben documentades fins a recopilacions de dades més o menys matusseres. Per tant, és impossible elaborar un balanç de conjunt.

En aquest cas ens limitarem a assenyalar els obstacles principals que destaquen els informes nacionals o les discussions en les sessions dels seminaris, abans de destacar alguns elements favorables.

En primer lloc, reapareix com un leitmotiv la insuficiència freqüent de la professionalització dels investigadors. Per a alguns, aquesta insuficiència sembla que depèn de la seva manca de preparació: les persones es veuen obligades a efectuar recerques empíriques sense haver après a fer-les, per exemple amb una formació exclusivament jurídica. En molts països, a més, el treball de recerca és objecte d'una dura competència per les altes exigències de l'ensenyament universitari i, de vegades, de les tasques de gestió; aquestes càrregues acadèmiques sembla que redueixin a la mínima expressió el temps i l'energia que poden dedicar-se a la recerca. O bé aquesta última se sotscontracta en gran manera a personal no legal, sotmès a condicions de precarietat i inestabilitat que no n'afavoreixen la professionalització. La dispersió de les unitats de producció agreuja amb freqüència aquesta situació; al contrari, l'existència —actualment inusual— de centres especialitzats prou importants la millora: no solament faciliten el treball dels seus membres, sinó també el de tota una sèrie d'investigadors aïllats que poden trobar-hi un pol de fixació. Sigui quina sigui la fórmula adoptada (adscripció a un gran establiment com l'Institut Max-Planck o el CNRS francès, a una gran universitat o bé una solució mixta que reuneixi un gran establiment, una universitat i fins i tot l'Administració), la creació d'aquests centres afavoreix notablement el desenvolupament de les recerques, encara que amb algunes condicions: que arribin a una massa crítica sense caure per això en un gegantisme que n'afavoriria l'atomització interna, que no es trobin en situació de monopoli i que no siguin simples intermediaris entre una administració i el món acadèmic, sinó veritables unitats de recerca.

El balanç els anys vuitanta mencionava un altre obstacle: la dificultat d'accés a les dades o la desagradable complexitat dels dispositius institucionals. En l'actualitat, aquest aspecte sembla menys crucial. Hem d'interpretar-lo com l'efecte d'una mena d'aclimatació recíproca vinculada a l'augment en el nombre de recerques? Potser és que els experts i els investigadors han après a conèixer-se. Podem apreciar també els efectes de les millores en els sistemes estadístics que s'esmenten en diversos països, sense que per això aquestes reformes garanteixin que els investigadors tinguin més habilitat en l'ús d'aquestes dades, tenint curosament en compte les seves condicions de producció?³ Potser també hi té alguna

3. Sovint, no tenen el temps ni els mitjans ni l'equipament necessaris per a dur a bon port aquests registres llargs i austers.

cosa a veure la substitució parcial de les estadístiques oficials per les enquestes com a tipus de base de dades preferent. Així, els investigadors haurien de manejar més sovint un tipus de material que produeixen ells mateixos o, com a mínim, que els és més familiar. Tanmateix, no hem de subestimar el nivell de crèdits i competències tècniques que cal mobilitzar per a elaborar enquestes —per exemple, de victimització, de delinqüència autoinformada o sobre el sentiment d'inseguretat— que responguin als cànons del gènere.

També sembla que hi ha una greu dificultat en relació amb l'hegemonia del mode de raonament jurídic en aquest camp. O bé els investigadors només han estat formats en dret i ho ignoren tot sobre la recerca empírica, o bé gaudeixen d'una formació adequada a la recerca però s'enfronten a una lògica jurídica que ignoren i que influeix en institucions i dades; en aquest cas, només poden sortir del pas recorrent a les eines d'anàlisi d'una sociologia del dret veritablement sociològica. O bé és la pròpia demanda de recerca la que entorpeix el desplegament d'un protocol de recerca, intentant tancar-lo d'entrada en un marc normatiu inhòspit. De totes maneres, tornem a trobar en aquesta situació la dificultat lògica pròpia de qualsevol recerca empírica d'un objecte normatiu.

Finalment, a tot arreu es denuncia una dispersió dels finançaments de recerca en una multitud de petites recerques a curt termini, la majoria de vegades incapaces de produir una plusvàlua de coneixements real. La recerca sobre el crim i la justícia sembla que va massa exclusivament a remolc de preocupacions polítiques i administratives sovint inestables, disperses, poc coherents i, de vegades, reduïdes a una successió compulsiva d'ostentacions informatives; en canvi, hi guanyaria si s'acostés a camps de recerca veïns més estables i més autònoms.

Inversament, l'obligació d'avaluació —quan n'hi ha— constitueix sovint un element que afavoreix molt el desenvolupament de recerques, ja sigui per valorar l'aplicació de les noves lleis (com a Suïssa) o la dels programes de prevenció en diferents països, almenys quan es tracta realment d'una avaluació.

També constitueix un element estructurador, si més no a llarg termini, la producció regular de grans enquestes. N'és una prova la British Crime Survey o les noves enquestes anuals de l'INSEE⁴ francès sobre les condicions de vida en les llars...

Per tímida que sigui, hem d'incloure així mateix entre els elements favorables, almenys a mig termini, l'inici d'activitats comparatives de dimensions europees. Sense tornar als exemples indicats anteriorment, podem afegir que l'Institut Max-Planck i el CNRS francès han creat un laboratori europeu associat —delinqüències, polítiques de seguretat i de prevenció, i recerques comparatives francoalemanyes— que potser constituirà, si té èxit, l'exemple d'una solució bilateral a les inversions insuficients en aquest camp per part de la Unió Europea o la European Science Foundation.

En fi, la impressió d'heterogeneïtat que oferia el balanç dels anys vuitanta no és qüestionada fonamentalment en aquesta nova avaluació. Aquest camp s'ha enriquit quantitativament; les inversions continuen essent molt desiguals segons

4. Institut Nacional d'Estadística i Enquestes Econòmiques.

els temes, i també molt desiguals qualitativament. S'enfronta a terribles dificultats i presenta encara, en gran manera, un aspecte massa dispers, fins i tot anòmic. Per això l'interès es pren per balanços que no solament analitzin i avaluïn la situació, sinó que també informin àmpliament sobre les realitzacions de les diferents recerques nacionals. S'aprecien també alguns elements favorables al seu desenvolupament posterior. Basant-nos en aquest balanç contrastat, acabem amb algunes recomanacions destinades a afavorir l'expansió de les recerques posteriors.

BIBLIOGRAFIA

- HEBBERECHT, P.; SACK, F. [ed.]. *La prévention de la délinquance en Europe; nouvelles stratégies*. París: l'Harmattan, 1997.
- KELLENS, G.; PÉREZ-DÍAZ, C. [ed.]. *Le contrôle de la circulation routière dans les pays de la CEE*. París: l'Harmattan, 1997.
- ROBERT, PH. [ed.]. *La création de la loi et ses acteurs; l'exemple du droit pénal*. Oñati: Institut Internacional de Sociologia Jurídica, 1991a.
- ROBERT, PH. [ed.]. *Les politiques de prévention de la délinquance à l'aune de la recherche; un bilan international*. París: l'Harmattan, 1991b.
- ROBERT, PH. [ed.]. *Entre l'ordre et la liberté, la détention provisoire: deux siècles de débats*. París: l'Harmattan, 1992.
- ROBERT, PH. [ed.]. *Crime and Prevention Policy; Research and Evaluation*. Friburg de Brisgovia: Eigenverlag Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, 1993.
- ROBERT, PH.; SACK, F. [ed.]. *Normes et déviations en Europe, un débat Est-Ouest; Norms and Deviances in Europe; An East-West debat*. París: l'Harmattan, 1994.